

STRAFRECHTELIJKE AANSPRAKELIJKHEID VAN RECHTSPERSONEN VOOR DODELIJKE ONGEVALLLEN NAAR ENGELS EN NEDERLANDS RECHT

Stewart Field & Nico Jörg¹

Inleiding

Een beduidend aantal ongelukken in de laatste jaren heeft gezorgd voor een aanzienlijk meningsverschil in de Engelse rechtssfeer over de strafrechtelijke aansprakelijkheid van rechtspersonen voor het veroorzaken van de dood van werknemers of klanten: de ramp met de Herald of Free Enterprise bij Zeebrugge in 1987, de brand in het Londense ondergrondse station King's Cross in 1987, de treinbotsing bij Clapham Junction in 1988, de ontploffing van het booreiland Alpha Piper.

Men maakt zich zorgen over de vraag of ondernemingsactiviteiten wel afdoende juridisch worden gereguleerd. Daarom is er onder andere gekeken naar de handhavingsproblematiek. Maar rechtshandhaving hangt wezenlijk af van de inhoud van het materiële recht; analyse hiervan is dan ook onmisbaar.² De jongste rampen vormen een geschikte aanleiding om te onderzoeken of de Engelse doctrine over de strafrechtelijke aansprakelijkheid van rechtspersonen inderdaad effectieve regulering van ondernemingsactiviteiten bevordert. Het vergelijken van criteria voor strafbaarheid in ondernemingsland, zoals in andere landen tot ontwikkeling gekomen, zou daarbij wel eens bijzonder nuttig kunnen zijn.³ In dit artikel worden de Engelse en de Nederlandse doctrine over de aansprakelijkheid voor zover het betreft het delict dood door schuld tegenover elkaar gesteld. Wat betreft Engeland zal ons oordeel zijn dat het toepasselijke recht niet alleen onduidelijk is maar ook aan het eigenlijke probleem voorbijgaat. In Nederland zijn op dit punt interessante ontwikkelingen gaande en we bespreken de vraag of men daar de gebreken heeft weten te vermijden die de Engelse doctrine opwerpt. In het hierna gepubliceerde artikel betreffende het Belgisch recht wordt aangetoond, dat de rechtspersoon naar Belgisch recht – in tegenstelling tot het Nederlandse en het Engelse recht – niet strafrechtelijk verantwoordelijk kan worden gesteld.

1. Docent aan Cardiff Law School (Universiteit van Wales) resp. Willem Pompe Instituut voor Strafrechtswetenschappen (Rijksuniversiteit Utrecht).

2. McBARNET, D.J., *Conviction*, Oxford, Clarendon Press, 1981; HAWKINS, K., 'FATCATS and the Prosecution in a Regulatory Agency', 11 *Law and Policy* 370 (1989); BALDWIN, R., 'Why Rules Don't Work', 53 *Modern Law Review* 321 (1990).

3. Zie, voor een beschrijving van de verstgaande ontwikkeling in dezen, *Strafbare rechtspersonen in Amerika*, Arnhem, Gouda Quint, 1990.

Strafrechtelijke aansprakelijkheid van rechtspersonen voor dood door schuld

Het lijkt thans een uitgemaakte zaak dat in Engeland ook rechtspersonen aansprakelijk kunnen zijn voor het delict dood door schuld.⁴ Rechter TURNER besliste reeds in een vroeg stadium van de vervolging van P & O European Ferries Ltd dat een onderneming aansprakelijk kon zijn voor dood door schuld.⁵ Tevoren bestond er geen toepasselijk precedent, hoewel rechter BINGHAM van het appelgerecht in *R. v. H.M. Coroner for East Kent ex.p. Spooner* (1986)⁶ in een eerder stadium van het onderzoek naar de oorzaak van de dood van de Herald-passagiers vooralsnog hetzelfde standpunt had ingenomen. Vroegere vervolgingen betroffen eigenaren van particuliere mijnen in de jaren '20 en '30. In 1965 werd de vervolging van een onderneming zonder principiële discussie mogelijk geacht; de zaak bleek echter onbewijsbaar.⁷

In Nederland is de principiële vraag of rechtspersonen kunnen worden vervolgd en gestraft wegens dood door schuld definitief beantwoord met de invoering van het nieuwe artikel 51 van het Wetboek van Strafrecht in 1976. Dit luidt:

‘1. Strafbare feiten kunnen worden begaan door natuurlijke personen en door rechtspersonen.

2. Indien een strafbaar feit wordt begaan door een rechtspersoon, kan de strafvervolgning worden ingesteld en kunnen de in de wet voorziene straffen en maatregelen, indien zij daarvoor in aanmerking komen, worden uitgesproken:

1°. tegen die rechtspersoon, dan wel

2°. tegen hen die tot het feit opdracht hebben gegeven alsmede tegen hen die feitelijke leiding hebben gegeven aan de verboden gedraging, dan wel

3°. tegen de onder 1° en 2° genoemden te zamen’.

Vóór 1976 waren rechtspersonen slechts vervolgbaar voor economische delicten, na 1976 in principe voor alle delicten, commune en bijzondere. De Memorie van Toelichting geeft de levensdelicten als voorbeeld van delicten die rechtspersonen zouden kunnen begaan. Genoemd worden producenten van schadelijke levens- en geneesmiddelen en transportondernemingen die hun transportmateriaal verwaarlozen, ten gevolge waarvan een fataal ongeluk plaatsvindt.⁸ Pas in 1987 heeft de eerste veroordeling wegens dood door schuld plaatsgevonden. Het betrof hier een fatale operatie in een ziekenhuis doordat verouderde, en daarom uit de roulatie genomen en uit de administratie verdwenen narcose-apparatuur waarvan de lachgas- en zuurstofslangen bleken verwisseld te zijn niettemin was gebruikt.⁹

4. Waar in dit stuk naar Engels recht wordt verwezen wordt mede bedoeld op het recht van Wales.

5. Transcript, *R. v. Stanley and Others*, Central Criminal Court, 25/5/1990.

6. (1989) 88 *Cr.App.R.* 10, 16.

7. *Regina v. Northern Strip Mining Construction Co. Ltd*, Glamorgan Assizes (februari 1965), zie Editorial, 137 *New Law Journal* 889 (1989).

8. *TK* 1975-76, 13655 nr. 3, p. 15.

9. Rechtbank Leeuwarden, 23 december 1987, gedeeltelijk gepubliceerd in *NJ* 1988, 981. Zie hierna.

Algemene beginselen van strafrechtelijke aansprakelijkheid van rechtspersonen in Engeland

De algemene beginselen volgens welke een rechtspersoon strafbaar kan zijn naar Engels recht zijn kort gezegd de volgende.¹⁰ Vanouds kan een rechtspersoon:

- (onmiddellijk) aansprakelijk zijn voor overtreding van een wettelijke plicht die als zodanig aan de rechtspersoon is opgelegd, dan wel
- (middellijk, of: plaatsvervangend, 'vicarious') aansprakelijk zijn voor de gedragingen van zijn personeel in al die gevallen waarin een natuurlijke persoon als werkgever ook aansprakelijk zou zijn.

Voor delicten evenwel die enigerlei schuldvorm vereisen (dolus, culpa), zoals doodslag c.q. dood door schuld, kan een corporatie niet 'vicarious liable' zijn. Aangezien naar Engels recht in het algemeen wettelijke plichten niet onder het bereik van een opzet- of schulddelict vallen¹¹, dus ook niet onder dood door schuld, was voor de toepasselijkheid van zulke delicten op rechtspersonen een nieuwe theorie nodig.

Hiervoor werd de alter ego-doctrine uit het burgerlijk recht gebruikt. Deze doctrine leert dat in iedere corporatie sommige functionarissen bepalend zijn voor de activiteiten van de rechtspersoon; door hun optreden voor de rechtspersoon zijn zij er de belichaming van. 'Hun gedragingen en hun geestesgesteldheid zijn de gedragingen en de geestesgesteldheid van de onderneming. Zij wordt aansprakelijk geacht, niet voor gedragingen van haar personeel, maar voor wat als gedragingen van haar zelf wordt beschouwd'.¹²

Uiteraard is het moeilijk om een scherp onderscheid aan te brengen tussen al dan niet leidinggevende, 'bepalende', functionarissen.¹³ Maar duidelijk is wel dat op grond van de alter ego-doctrine gedragingen van arbeiders, ook al vervullen zij zelf de vereiste schuldvorm, niet kunnen worden toegerekend aan de rechtspersoon. Zij zijn slechts de 'handen' van de rechtspersoon; wat (nog) ontbreekt is de 'schuldige geest'; deze kan alleen op leidinggevend niveau worden gevonden. Vandaar dat deze alter-ego doctrine ook wel de 'hands and brains-theory' wordt genoemd, of de identificatie-doctrine.

Een dergelijke tweedeling beperkt op verschillende manieren de mogelijkheid om via het strafrecht greep te krijgen op de corporatieve werkelijkheid. In de eerste plaats is een van de effecten van de identificatie-doctrine dat naarmate de ondernemingsstructuur diffuser is en naarmate meer bevoegdheden worden gedelegeerd aan tot op zekere hoogte zelfstandige managers, des te gemakkelijker de onderneming aansprakelijkheid zal kunnen vermijden.¹⁴ Dat klemt in het bijzonder in het licht van de sterker wordende neiging bij veel organisaties om met

10. Uitvoeriger: WELLS, C., 'The Decline and Rise of English Murder: Corporate Crime and Individual Responsibility', *Criminal Law Review* 1988, 788; REVILLE, N., 'Corporate Manslaughter', *37 Law Soc. Gaz.* 17 (1989); JAMES, P., 'Manslaughter: a New Liability', 164 *Health and Safety Information Bulletin* 2 (1989).

11. De Engelse term is hier: mens rea offences.

12. SMITH and HOGAN, *Criminal law*, 1989 (6^e druk), p. 171.

13. *Tesco v. Natrass*, (1972) *AC* 153.

14. Aldus WELLS, C., 'Manslaughter and Corporate Crime', 139 *New Law Journal* 931 (1989).

name de zorg voor de veiligheid te decentraliseren.¹⁵ Van een dergelijke taakverdeling zal een gewiekste en gewetenloze bedrijfsleider geenszins afkerig zijn. In een studie van BRAITHWAITE komt naar voren hoe farmaceutische ondernemingen proberen de verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van het testonderzoek af te wentelen op zelfstandige laboratoria, waarvan de onderlinge concurrentie afbreuk kan doen aan het niveau van de veiligheidstests.¹⁶ Indien ondernemingen zien dat ze risico lopen te worden vervolgd ter zake van dood door schuld kunnen zij tot analoge interne decentralisatie besluiten.

In de tweede plaats vallen de grenzen van strafrechtelijke aansprakelijkheid, zoals die door de identificatie-doctrine worden getrokken, niet samen met de grenzen van de morele verantwoordelijkheid van rechtspersonen. Deze verantwoordelijkheid kan niet worden beperkt tot gedragingen van directeuren en ander hooggeplaatst personeel. Het bedrijfsbeleid wordt in hiërarchisch georganiseerde rechtspersonen voornamelijk van bovenaf bepaald. Dat beleid bepaalt tevens de sociale context waarin de arbeiders en ander laaggeplaatst personeel beslissen over de uitvoering van het werk. Indien het werkklimaat doordeesemd is van veiligheid of juist van onveiligheid, is het de top die dat bewerkstelligt. Het strafrecht als afspiegeling van deze morele verantwoordelijkheid behoort de aansprakelijkheid van de onderneming in geëigende gevallen ook te doen uitstrekken over gedragingen van de laagst geplaatsten, de 'handen'. Naar nog zal worden aangetoond wordt door de analyse van recente rampen bevestigd dat de 'hands and brains'-tweedeling botst met de werkelijkheid die achter onveilig ondernemingsgedrag schuilgaat.

Nu zijn er mensen die betogen dat het idee van morele verantwoordelijkheid van ondernemingen zinloos is. Alleen menselijke wezens kunnen morele persoonlijkheid hebben en moreel verantwoordelijk worden gesteld voor hun gedragingen.¹⁷ In navolging van FRENCH echter zijn wij van mening dat het beleid, de instructies, de regelingen en de dagelijkse gang van zaken binnen een onderneming uitingen zijn van de wil en van het weten van de onderneming en dat zij niet kunnen worden gereduceerd tot de wil en het weten van individuen daarbinnen.¹⁸ De instructies en regelingen zijn verplichtend, niet omdat enig individu ze heeft ontworpen, maar omdat zij zijn voortgekomen uit bindende besluitvorming binnen de organisatie. Zij zijn eveneens uitingen van het vermogen van een onderneming om goed van kwaad te onderscheiden en zich dienovereenkomstig te gedragen; om zich een ethisch oordeel te vormen omtrent de consequenties van ondernemingsgedrag voor anderen, en om daarover aan buitenstaanders rekening en verantwoording af te leggen. Is niet de kern van morele persoonlijkheid en de basis voor morele verantwoordelijkheid het vermogen om zich een oordeel over goed en kwaad te vormen, zich navenant te gedragen en om daarvan rekenschap af te leggen?¹⁹

15. 157 *Health and Safety Bulletin* 16 (1989).

16. *Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry*, London, Routledge and Kegan Paul, 1984, p. 102.

17. Zie VINCENT, A., 'Can Groups be Persons?', 42 *Review of Metaphysics* 678 (1989).

18. FRENCH, P., *Collective and Corporate Responsibility*, New York, Columbia University Press, 1984.

19. Dit onderwerp is uitvoeriger behandeld in: 'Schuldige rechtspersonen', in *Harmonie en tegenspraak* (Beyaert-bundel), Arnhem, Gouda Quint, 1990, p. 79-94.

Het probleem van de boven genoemde identificatie-doctrine is dat haar tweedeling – tussen gedragingen van leidinggevend en van werknemers – geen rekening houdt met de verhoudingen tussen individuen in een collectiviteit zoals een onderneming. Zij tracht menselijke gedragingen te begrijpen als gedragingen van losstaande individuen.²⁰ De cultuurtheoreticus Raymond WILLIAMS heeft benadrukt dat men om menselijk gedrag te begrijpen zijn aandacht moet richten op het gecompliceerde netwerk van onderlinge menselijke verhoudingen en niet enkel op *een* individu of op *de* samenleving.²¹ Ieder individu wordt gevormd door zijn contacten met een veelheid van maatschappelijke instellingen en groeperingen, die op hun beurt worden gevormd door de omgang met weer andere instellingen en groeperingen. Stel dat een werknemer een veiligheidsvoorziening van een machine verwijderd en dat er een ongeluk gebeurt, dan moeten we een dergelijk ongeval niet isoleren uit zijn context, maar juist kijken naar de verhoudingen binnen de onderneming en naar haar relaties met de buitenwereld (concurrenten, staatsinstellingen). Die zijn vaak duidelijk zichtbaar.

De problemen die de identificatie-doctrine met zich mee brengt worden verergerd wanneer men niet toelaat onachtzaamheid van de ene persoon samen te voegen met de onachtzaamheid van een andere. In *Regina v. HM Coroner for East Kent, ex.p. Spooner*²² werd aangevoerd dat voor aansprakelijkheid van de corporatie niet vereist is dat degene die de belichaming van de corporatie is ook individueel aansprakelijk is. Het zou mogelijk moeten zijn om de onachtzaamheid van verschillende leidinggevende figuren bij elkaar op te tellen, zodat verscheidene gevallen van individuele culpa levis in hun totaal culpa lata van de corporatie kunnen opleveren: aggregatie. Raadsheer BINGHAM overwoog echter:

'Ik geloof niet dat de aggregatie-redenering hier nuttig is. Een zaak tegen de ene natuurlijke verdachte wordt niet sterker door het bewijs tegen een andere verdachte. Een zaak tegen een corporatie kan alleen worden gewonnen indien op geëigende wijze schuld wordt bewezen bij de corporatie zelf.'²³

Dit is echter een cirkelredenering. Waar het om gaat is nu juist *wanneer* men op geëigende wijze schuld van een corporatie bewijst. Rechter TURNER was in de *P&O*-zaak even negatief toen hij zei dat de aggregatie-theorie strijdig was met alle zaken die recentelijk in het Hogerhuis beslist waren, zonder evenwel enige vermelding van precedents.²⁴

Elders onder common law wordt wel anders beslist, zoals in 1987 in *United States v. Bank of New England*. Daar maakte het Appelhof van het eerste ressort uit:

20. Zie in het algemeen voor de individualistische rechtsopvatting: HART, H.L.A., *Punishment and Responsibility*, Oxford, Clarendon, 1968, p. 228.

21. WILLIAMS, R., *The Long Revolution*, London, Chatto & Windus, 1965, (repr.), ch. 3.

22. Zie noot 6.

23. *O.c.*, p. 16.

24. De vervolging strandde nadat de rechter de jury had opgedragen om de maatschappij en de vijf hoogste functionarissen vrij te spreken (Transcript, *R. v. Stanley and Others*, Central Criminal Court no. 900160, 19/9/90).

'Een jury-instructie omtrent collectieve kennis is volkomen gerechtvaardigd in het kader van strafrechtelijke aansprakelijkheid van corporaties. Zij splitsen kennis immers op door verplichtingen en taken in onderdelen uiteen te laten vallen. De optelsom van die componenten bepaalt de kennis van de corporatie omtrent het verloop der werkzaamheden'.²⁵

Wat is het praktische effect van het verwerpen van de aggregatietheorie? Het duidelijk afbakenen van de verantwoordelijkheid voor het ontwerpen van en toezicht op veiligheidsprocedures is een belangrijke graadmeter hoe serieus een onderneming de veiligheid neemt. Een van de factoren die zowel tot de ramp bij Zeebrugge als die van King's Cross leidde was juist het ontbreken van een duidelijke afbakening van de verantwoordelijkheid van de verschillende functionarissen en groepen binnen de ondernemingsstructuur.²⁶ Het was onduidelijk of een van de directeuren speciaal verantwoordelijk was voor de veiligheid binnen het toenmalige Townsend Thoresen, de reder van de Herald. Dit, ondanks een aanbeveling van het Ministerie van Vervoer dat een walfunctionaris speciaal verantwoordelijk behoorde te zijn voor het toezicht op technische en veiligheidsaspecten. De directeuren hadden geen aparte portefeuilles. De SHEEN-commissie vond verder dat de instructies van de onderneming omtrent de veiligheid aan boord dubbelzinnig en onvolledig waren. Toch was er niemand speciaal belast met de zorg voor de juiste instructies.

Het FENNELL-rapport over de brand van King's Cross wees als hoofdoorzaak van de ramp de verwarring over de verantwoordelijkheid voor de veiligheid van de passagiers aan. De onderneming London Regional Transport ging er van uit dat zij deze verantwoordelijkheid had gedelegeerd aan haar werkmaatschappijen (London Underground Ltd en London Buses). Maar London Underground achtte zich alleen verantwoordelijk voor de veiligheid van het ondergrondse transport en niet voor die van de gebouwen.

Dit ontbreken van afbakening van verantwoordelijkheden veroorzaakt problemen indien gevallen van onachtzaamheid niet kunnen worden 'opgeteld', geaggregeerd. Indien de verantwoordelijkheid voor een anticiperende veiligheidszorg niet wordt gelegd bij een daarvoor aangewezen groep of individu, wordt het des te moeilijker om van een afzonderlijke leidinggever te zeggen dat zijn nalaten om de veiligheid in het oog te houden een verwijtbaar nalaten inhoudt. En zonder schuld-optelling kan men ook niet tot verwijtbaarheid van de corporatie komen. Collectieve verantwoordelijkheid verdwijnt aldus door de kieren tussen de individuele verantwoordelijkheden.

Het was voor een belangrijk deel aan deze omstandigheid te danken dat P&O haar strafrechtelijke aansprakelijkheid kon ontlopen. Rechter TURNER benadrukte in zijn jury-instructie dat het niet zo is dat individuele leidinggevende functionarissen op de hoogte *behoorden* te zijn van de voorafgaande incidenten met open boegdeuren.²⁷ Toch is dit precies wat men zou verwachten indien voor het toezicht op de veiligheid niet één persoon speciaal verantwoordelijk wordt

25. 821 F2d 844 (CA1 1987).

26. Dept. of Transport, *The Merchant Shipping Act 1894, mv Herald of Free Enterprise*, Report of Court No 8074 (SHEEN Report); *Investigation into the King's Cross Underground Fire* (HMSO, 1988) (FENNELL Report).

27. Cf. BERGMAN, D., 'Recklessness in the Boardroom', 140 *New Law Journal* 1496 (1990).

gemaakt. Zelfs toen de kapiteins aan de leiding suggereerden om waarschuwingen op de brug aan te brengen werd er niemand op uitgestuurd om na te gaan of de bestaande procedures wel steeds doeltreffend waren. Indien dat wel was gedaan, dan zou men zeker op de hoogte zijn gekomen van voorafgaande incidenten. Rechter TURNER concludeerde dat een voorzichtig en verstandig individu dat niet afweet van deze incidenten zich niet bewust kan zijn geweest dat het risico van ongelukken duidelijk en aanzienlijk was. Er was derhalve zijns inziens geen sprake van roekeloosheid.

De problemen van het Engelse recht op dit punt worden verergerd door het achterwege blijven van criteria aan de hand waarvan collectief handelen kan worden beoordeeld. De identificatie-doctrine haalt bij collectief handelen uit elkaar wat noodzakelijkerwijze juist met elkaar verbonden is. De verwerping van de aggregatiemogelijkheid leidt tot een weinig geëigende individualistische benadering.

In de volgende paragraaf wordt daarom de ontwikkeling van organisatorische criteria voor aansprakelijkheid van rechtspersonen in Nederland nagegaan.

Strafbaarheid van rechtspersonen naar Nederlands recht

De wettelijke grondslag voor de strafbaarheid van rechtspersonen is gelegen in artikel 51 van het Wetboek van Strafrecht (zie boven). Hieraan waren enige besluiten, uitgevaardigd tijdens de bezettingstijd, voorafgegaan. Deze resulteerden uiteindelijk in de Wet op de economische delicten van 1950.²⁸ In artikel 15 van deze Wet was de strafbaarheid van rechtspersonen beperkt gebleven tot economische delicten. Een economisch delict werd onder de toenmalige formulering onder meer geacht begaan te zijn 'door of vanwege een rechtspersoon, indien het begaan wordt door personen, die hetzij uit hoofde van een dienstbetrekking hetzij uit anderen hoofde handelen in de sfeer van de rechtspersoon, ongeacht of deze personen ieder afzonderlijk het economische delict hebben begaan dan wel bij hen gezamenlijk de elementen van dat delict aanwezig zijn.'

Dit is een ruime formulering die op zich zelf niet hoeft te verbazen, omdat bij de meeste economische delicten risico-aansprakelijkheid het uitgangspunt is – alleen een beroep op afwezigheid van alle schuld kan nog uitkomst bieden. Bij bepaalde categorieën economische delicten bepaalt de al dan niet aanwezigheid van opzet of het delict een overtreding dan wel een misdrijf is. De facto is dat dan een 'strafverzwarende' omstandigheid. Doorgaans echter betreffen economische delicten een overtreding van technische voorschriften, waarop boetes zijn gesteld die kunnen prikkelen tot beter toezicht op werknemers en anderen, zonder dat een moreel oordeel over de werkgever (eventueel dus over een rechtspersoon) wordt geveld. Het gaat immers om wetsdelicten, *mala prohibita*. Sinds de verruiming door de wetswijziging van 1976 is de vraag naar de omvang van de aansprakelijkheid pregnanter geworden, nu het ook kan gaan om rechtsdelicten (*mala in se*), met de daaraan inherente morele oordelen en stigmatisering.

28. 22 juni 1950, *Staatsblad*, K 258.

In de Nederlandse rechtspraak heeft de ontwikkeling van criteria voor het daderschap van rechtspersonen plaatsgevonden sinds 1945. In dat jaar werd het warenhuis Vroom en Dreesman vervolgd wegens overtreding van een prijsvoorschrift doordat het een huiskamer-ameublement boven de wettelijke maximumprijs had verkocht. Het betrof een overtreding waarbij opzet of schuld niet vereist was. De onderneming werd veroordeeld ondanks het bestaan van een instructie, afkomstig van de directie, volgens welke het verboden was om boven de maximumprijs te verkopen. Uit de beslissing van de Hoge Raad²⁹ kunnen vier relevante criteria voor daderschap van de rechtspersoon worden gedestilleerd: gaat het om een persoon die (1) in dienst van het bedrijf (2) binnen zijn algemene bevoegdheid en (3) in het kader van zijn werkzaamheden (4) ten bate van het bedrijf heeft gehandeld? Men zegt ook wel – korter – dat het *V&D*-arrest staat voor de criteria: dienstverband en voordeel.

In 1954 werd een arrest gewezen dat – hoewel op een natuurlijke persoon betrekking hebbend – van beslissend belang is gebleken voor rechtspersonen. Het betrof de vervolging van de eigenaar van een eenmansbedrijf, aan wie ten laste was gelegd dat hij in strijd met het Deviezenbesluit ijzerdraad had uitgevoerd en een valse uitvoerverklaring – middels zijn exportmanager – had ingevuld. Het Gerechtshof kwam op grond van de *V&D*-criteria tot een veroordeling. Van het tevens ten laste gelegde opzet sprak het Hof vrij met de motivering dat opzet, als psychische instelling, persoonlijk is en niet kan worden overgedragen van een ondergeschikte op iemand van wie geen enkele criminele geestesgesteldheid blijkt. De Hoge Raad dacht echter anders over de toepasselijkheid van de *V&D*-criteria op een natuurlijke persoon. De gewraakte 'handelingen waren alleen dan als gedragingen van de verdachte aan te merken indien verdachte erover vermocht te beschikken, of die handelingen al dan niet plaatsvonden, en deze behoorden tot de zodanige, welke plaatsvinden blijkens de loop van zaken door verdachte werd aanvaard of placht te worden aanvaard'.³⁰

Aangezien de eigenaar slechts had verklaard *in zijn hoedanigheid van eigenaar* strafrechtelijk verantwoordelijk te zijn, stond daarmee zijn daderschap – vast te stellen volgens deze nieuwe criteria – niet vast, zodat 's Hof's beslissing werd vernietigd. Deze *IJzerdraad*-criteria – voor een natuurlijke ondernemer – werken derhalve beperkter dan de *V&D*-criteria voor een corporatieve ondernemer. Men meende echter dat de *IJzerdraad*-criteria ook geschikt zouden zijn voor de omlijning van het daderschap van rechtspersonen. Na de uitbreiding in 1976 van de strafbaarheid van rechtspersonen tot strafbare feiten buiten de wet op de economische delicten werd dit een punt van belang, en men zegt dat het *Kabeljauw*-arrest hier de doorbraak heeft gebracht.³¹

Het ging hier om een reder – een rechtspersoon – die ervan verdacht werd met een vissersvaartuig de visserij uitgeoefend te hebben in strijd met de 'Beschikking vangstbeperking andere vissoorten dan tong en schol'. Het Gerechtshof was tot een vrijspraak gekomen op grond van de volgende feitelijke omstandigheden: de corporatie had het schip uitgerust met visnetten die speciaal geëigend waren voor

29. *V&D*-arrest, HR 27 januari 1948, *NJ*, 1948, 197.

30. *IJzerdraad*-arrest, HR, 23 februari 1954, *NJ*, 1954, 378.

31. HR, 1 juli 1981, *NJ*, 1982, 80.

de vangst van platvis, zoals tong en schol, en zij had de schipper de opdracht gegeven te vissen op tong en schol. In cassatie werd betoogd dat het Hof van een te beperkte daderschapsopvatting was uitgegaan. Opdrachten alleen kunnen niet beslissend zijn; het gaat er ook om wat er de facto door de employeés ten behoeve van de rechtspersoon gedaan wordt. Met andere woorden: er is daderschap indien voldaan is aan de V&D-criteria. De Hoge Raad echter paste de IJzerdraad-criteria toe. Voor de vraag of de aan boord van het schip verrichte handelingen zijn aan te merken als gedragingen van de verdachte is beslissend 'indien de verdachte erover vermocht te beschikken of die handelingen al dan niet zouden plaatsvinden en deze behoorden tot de zodanige welke plaatsvinden blijkens de feitelijke gang van zaken door de verdachte werd aanvaard of placht te worden aanvaard'. De Hoge Raad vond vervolgens onvoldoende aanknopingspunten in de door het Hof gegeven motivering van de vrijspraak om te concluderen dat dit Hof een verkeerde uitleg aan de wet had gegeven. De vrijspraak bleef in stand.

Ondergeschiktheid en voordeel zijn dus niet de criteria volgens welke het corporatieve daderschap dient te worden vastgesteld. De macht- en aanvaardingscriteria van het *IJzerdraad*-arrest lijken ook geschikter om een beoordeling van ondernemingsgedrag te geven. De nadruk valt op de geïnstitutionaliseerde praktijk van de corporatie: van wat soort netten was het schip voorzien en wat hielden de instructies in?

De concepties van macht en aanvaarding zijn nog tamelijk vaag. Wanneer kan men bijvoorbeeld in een geval van dood door schuld zeggen dat een onderneming een bepaalde gevaarlijke praktijk heeft geaccepteerd? Iets hiervan wordt onthuld in de *Narcose-zaak*³² van 1987, het eerste geval waarin een rechtspersoon voor het delict dood door schuld in Nederland terechtstond. Aan de stichting die een ziekenhuis in Sneek exploiteerde werd ten laste gelegd dat zij zeer onvoorzichtig had gehandeld door

1. nadat in 1980 in dat ziekenhuis narcose-apparatuur was vervangen door nieuwe apparatuur – er niet voor te hebben gezorgd dat die oude apparatuur (waarvoor de onderhoudscontracten waren opgezegd en die niet meer in het onderhoudsboek werd vermeld) uit het ziekenhuis werd verwijderd, althans onbruikbaar werd gemaakt, en/of

2. wetende dat het vervangen van onderdelen van narcose-kabinetten in eigen beheer door de technische dienst van het ziekenhuis geschiedde – niet of onvoldoende had voorzien in een sluitend systeem ter controle op de door de technische dienst uitgevoerde werkzaamheden,

als gevolg waarvan op 24 juli 1985 het slachtoffer een dodelijke dosis lachgas had ontvangen, doordat het onder narcose brengen geschiedde met een narcose-kabinet dat

a. verouderd was en niet voorzien van een zuurstofgehaltemeter noch van een alarm, en dat

b. kort tevoren door de technische dienst was voorzien van nieuwe gasinsteeknippels, waarna de lachgas- en de zuurstofinlaatslangen abusievelijk verkeerd om waren gemonteerd, welke verwisseling mede als gevolg van het niet in voldoende mate hebben voorzien in een sluitend controlesysteem niet tijdig was ontdekt.

32. Zie noot 9.

De stichting werd door de Rechtbank veroordeeld tot een geldboete van 25.000 gulden. De Rechtbank heeft haar beslissing omtrent het daderschap van de stichting niet gemotiveerd, dus ook niet in termen van macht en aanvaarding. Misschien is er op dit punt geen (bewijs)verweer gevoerd. Niettemin kunnen uit de strafmotivering wel de relevante punten worden gedistilleerd.

Van macht is sprake waar de stichting verweten werd dat zij haar verantwoordelijkheid voor de kwaliteit en betrouwbaarheid van de gebruikte apparatuur niet voldoende vorm en inhoud heeft gegeven. Van aanvaarding, doordat de organisatie en werkwijze van de technische dienst van dien aard waren dat enerzijds niets was gebleken van een behoorlijk controlesysteem inzake onderhoud en reparaties, en het anderzijds mogelijk was gebleken dat een volledig narcose-kabinet uit de administratie was verdwenen, terwijl dit wel in gebruik was en daarbij van ieder regulier onderhoud verstoken bleef. Controle door het hoofd van de Technische Dienst vond plaats op basis van zijn toevallige aanwezigheid en inzet, en niet op basis van een gestructureerd, op schrift gesteld, schema van afspraken over onderhoud, reparatie en controle. Een dergelijke gang van zaken was volstrekt ondeugdelijk. De stichting diende uit het gebeurde lering te trekken, hetgeen ten tijde van de berechting inmiddels ook was gebeurd. De corporatieve verdrachte had dus kennelijk voldoende macht om verbeteringen in de organisatie aan te brengen.

Het is duidelijk dat in beide criteria normatieve elementen zitten gesloten. Het gaat om een algehele beoordeling van de nauwgezetheid waarmee de rechtspersoon normen en standaarden heeft vastgesteld, de naleving ervan heeft gecontroleerd en afgedwongen van het personeel. In de *Narcose*-zaak wordt dat verwoord door het verwijt van de Rechtbank dat de leidinggevende functionarissen volstrekt onvoldoende zicht hadden op de gang van zaken in het ziekenhuis.

Niet zeker is of onder aanvaarding alle routines vallen of alleen die gevallen die hadden behoren te worden ontdekt door een geëigend controlesysteem. En over het machts criterium kan men zich afvragen of er alleen dan geen strafbaarheid bestaat, indien de corporatie, op de hoogte zijnde van een onveilige situatie, objectief niet in staat is om het risico weg te nemen? Of zijn de beperkte mogelijkheden die de rechtspersoon *in feite* bezat om de gebeurtenissen te beïnvloeden beslissend? Of is formele bevoegdheid om in te grijpen voldoende?

Macht en aanvaarding als organisatorische criteria

In welk opzicht zouden macht en aanvaarding nu als organisatorische criteria kunnen worden betiteld? Het is duidelijk dat de term macht in de eerste plaats betrekking heeft op de notie van hiërarchie en op de mogelijkheid om gedrag van individuen en groepen te beïnvloeden door de werking van zulk een hiërarchie. Omgekeerd vloeit de werking van een hiërarchisch verband voort uit statutair vastgelegd en geldend ondernemingsgedrag. Bovendien worden de criteria macht en aanvaarding niet gebezigd om te komen tot een oordeel over geïsoleerde individuele handelingen, maar tot een oordeel over voortdurende collectieve processen. Beide criteria suggereren dat er naar meer gevraagd wordt dan naar een algemeen waardeoordeel: mocht de litigieuze gedraging al dan niet plaatsvinden? De

criteria vereisen een feitelijk onderzoek naar de relaties tussen individuen en collectiviteiten met de nadruk op de corporatieve besluitvormingsprocessen.

Toch lijkt het erop dat macht en aanvaarding een diepere betekenis hebben. Zij omvatten niet alleen hetgeen expliciet wordt gesanctioneerd, maar ook wat uit routine wordt toegelaten. Dit is van belang gezien de duidelijke spanningen tussen de formele regels en de werkelijkheid daarachter (zie laatste paragraaf). Begrip van deze spanningen is cruciaal voor goed begrip van onveilig ondernemingsgedrag. FRENCH redeneert als volgt:

'Men kan alleen het algemene beleid van een bepaalde corporatie op het spoor komen door nauwkeurige bestudering van het feitelijke corporatieve gedrag gedurende een langere periode. Beleidsdocumenten kunnen aanwijzingen geven, maar zij kunnen evengoed dienen ter camouflage. Aanvaarding door het personeel van de corporatie of door de leiding bepaalt de mate van erkenning van het beleid'.³³

Een corporatie zal niet snel een formele machtiging verlenen om wettelijke bepalingen omtrent b.v. gezondheid en veiligheid te schenden. Niettemin kunnen ondernemingen door het stellen van prioriteiten een klimaat scheppen waarin gehoorzaamheid aan zulke regels niet vanzelfsprekend is, of nog minder. Op dit punt is de nadruk die FRENCH legt op de analyse van de feitelijke gedragspatronen van de corporatie van belang. Het is niet voldoende om alleen naar de op schrift gestelde statuten, reglementen en instructies te kijken. Het niet-nemen van besluiten en de informele praktijk moeten evenzeer in ogenschouw genomen worden. De *Narcose*-zaak maakt dat duidelijk.

Twee andere punten zijn naar Nederlands recht van belang. In de eerste plaats wordt de identificatie-theorie verworpen. Er is geen formele scheiding tussen de 'hands' en de 'brains'. Dat kan gedemonstreerd worden aan de hand van het arrest tegen de *Rijksuniversiteit Groningen*.³⁴ Met medewerking van studenten had een medewerker archeologie een beschermde grafheuvel afgegraven zonder vergunning. Deze werkzaamheden pasten in de onderwijs- en onderzoeksprogramma's die door de onafhankelijke, verkozen, faculteitsraad waren goedgekeurd en waarover het College van Bestuur van de universiteit geen directe zeggenschap heeft. De universiteit betoogde dat zij slechts dan als dader van een strafbaar feit kan worden aangemerkt indien een van haar hoogste organen (College van Bestuur of Universiteitsraad) over het begaan van het feit zeggenschap heeft gehad. De Hoge Raad vond echter voor een dergelijke opvatting geen steun in het recht. Anderzijds lijkt in de *Kabeljauw*-zaak de nadruk op scheepsuitrusting en schippersinstructie toch wel te zijn gebaseerd op enigerlei onderscheid tussen leidinggevende activiteiten en activiteiten aan de basis. Aansprakelijkheid van de rechtspersoon vloeit dan mede voort uit het gedrag van hen die de macht hebben om het algemene beleid van de onderneming te bepalen. Dit leidt onherroepelijk tot aandacht voor de hogere en machtiger niveaus in de onderneming. Dat lijkt de aangewezen weg indien het de bedoeling is om te onderscheiden al naar gelang morele verantwoordelijkheid van de corporatie op het spel staat. Men erkent al-

33. *O.c.*, p. 62.

34. HR, 10 november 1987, *NJ*, 1988, 303.

dus waar de macht om de dagelijkse gang van zaken binnen een corporatie te bepalen pleegt te zijn gelegen. Men moet dit echter niet formaliseren.

In de tweede plaats is in Nederland de aggregatietheorie duidelijk toepasselijk. De onachtzaamheid van twee of meer individuen kan bij elkaar worden opgeteld om tot onachtzaamheid van de corporatie te komen. De *Narcose*-zaak uit 1987 demonstreert dit: verschillende gevallen van culpa levis bij het uitvoerende personeel kan tot culpa lata van de rechtspersoon leiden. Het was niet nodig één individu aan te wijzen als strafbare slordige uitvoerder of als dito onoplettende toezichthouder: het dodelijke incident kon worden gezien als resultaat van collectief falen van de leiding. Een groter contrast dan met het geldende Engelse recht is hier nauwelijks denkbaar.

De noodzaak van organisatorische criteria

Zoals in het voorgaande geschetst werd ontwikkelt het Nederlandse recht zich op experimentele wijze in de richting van organisatorische criteria voor de aansprakelijkheid van corporaties. Wat is het belang hiervan?

Met betrekking tot de oorzaken van arbeidsongevallen heeft de Britse Health and Safety Executive's Accident Prevention Unit uitgerekend dat menselijke vergissingen de oorzaak zijn van ongeveer 90% van de ongevallen, en dat deze in 70% voorkomen had kunnen worden.³⁵ Men kan hierop reageren door de desbetreffende individuen de schuld te geven. Maar de Health and Safety Executive's Human Factors Working Group heeft onlangs een rapport het licht doen zien waarin individuele vergissingen worden geanalyseerd tegen de achtergrond van collectieve processen. De werkgroep kwam tot de bevinding dat organisatorische aspecten bepalend zijn voor het gedrag van werknemers. Met name indien topfunctionarissen van een organisatie zichtbaar de bedrijfsveiligheid zijn toegedaan wordt een klimaat van veiligheid bevorderd.³⁶

Het rapport wijst erop dat in organisaties waar veiligheid geen topprioriteit heeft, individuen onwillig kunnen zijn om goede veiligheidsprocedures op te volgen uit vrees voor kritiek en reprimandes. Bovendien komt daar waar prioriteiten onduidelijk zijn veiligheid waarschijnlijk op gespannen voet te staan met commerciële druk. Aldus zijn zelfs individueel onachtzame handelingen vaak te beschouwen als een produkt van collectieve processen.

Een levendig voorbeeld hiervan wordt geleverd door het HIDDEN-rapport over de botsing bij Clapham Junction. Het geeft een duidelijke beschrijving van de manier waarop verschillende collectieve besluitvormingsprocessen op hoog niveau de voorwaarden schiepen voor individuele vergissingen van lager personeel.³⁷ De directe oorzaak van het ongeluk was gelegen in een foutieve draadverbinding in strijd met instructie nummer SI-16. Maar een andere instructie vereiste dat na afloop van de werkzaamheden de superieur dan wel de rayoningenieur een onaf-

35. 61 *Health and Information Bulletin* 18 (1989).

36. Health and Safety Executive, *Human Factors in Industrial Safety* (HMSO, 1989) o.c.

37. *Investigation into the Clapham Junction Railway Accident* (HSMO, 1989); JAMES, P., 'Clapham: Anatomy of a Disaster', 169 *Health and Safety Information Bulletin* 2 (1990).

hankelijke telling verrichtte van het aantal draden. Zelfs dit minimale toezicht vond niet plaats en de moniteur kon zich niet herinneren dat dit ooit wel was gebeurd. De superieur had instructie nummer SI-16 trouwens niet in afschrift ontvangen en hij zei niet te weten dat natellen verplicht was. De rayoningénieur had de instructie ongelezen op zijn bureau laten liggen en hij geloofde in ieder geval dat hij niet de eindverantwoordelijke was die er op toe moest zien dat de noodzakelijke controles werden verricht. Dat was weer te wijten aan een zeer gebrekkige publiciteit en verspreiding van de instructie, van de uitleg ervan en van de bijbehorende controlelijsten. Kortom: communicatietekorten bij de leiding. Op het project waar het ongeval gebeurde werd als sinds jaren onder grote tijdsdruk en met veel overuren gewerkt. Hoeveel dat er waren was nooit gecontroleerd. De desbetreffende monteur had in de voorafgaande maanden 1 dag vrij gehad.

Deze tekortkomingen stonden niet op zichzelf. Bij British Rail was in het algemeen het toezicht op de veiligheid ontoereikend. Investeringsplannen dienaangaande moesten worden ondersteund door een van de commerciële afdelingen van BR. De leiding daarvan was weinig geneigd om plannen voor onrendabele investeringen te accepteren wanneer ze niet op haar werkgebied betrekking hadden. Dat betekende een organisatorische ontmoediging van investeringen in veiligheidsvoorzieningen. De directeur exploitatie had dit ingezien toen hij – in een brief van januari 1988 aan de algemeen directeur – erover had geklaagd dat de verandering in de cultuur bij het spoor ten koste begon te gaan van de veiligheid. Terwijl de onderneming formeel het maken van de foutieve verbindingen verbood, bewerkstelligde het tegelijkertijd een klimaat dat onverbiddelijk tot die fouten leidde. Het zij nogmaals gezegd: ook het achterwege laten van beslissingen alsmede de praktijk van alledag is voor het opsporen van de bedrijfspolitiek van belang.

Soortgelijke bevindingen staan in het FENNELL-rapport over de brand in King's Cross.³⁸ Ondanks het feit dat als gevolg van intern onderzoek naar voorafgaande brandjes aanbevelingen waren gedaan in de richting van vervanging van de houten door ijzeren roltrappen, was er niets gebeurd. Welke de prioriteiten van de organisatie waren bleek uit een memorandum dat door de chef gebouwen twee dagen voor de ramp aan de directeur exploitatie was gestuurd. Daarin werd betoogd dat de bezuinigingen ten koste waren gegaan van het toezicht en van de veiligheidszorg en wel beneden het niveau dat men mocht verwachten van een dienstverlenend bedrijf. Op deze notitie was zoals gebruikelijk geen antwoord gekomen.³⁹

Als men beoogt slechts een deel van de werkelijkheid te tonen, kan op gelijke wijze het kapseizen van de Herald of Free Enterprise worden toegeschreven aan individueel falen: van de assistent-bootsman die naliet om de boegdeuren te sluiten toen het schip vertrok. Of van de eerste stuurman die volgens een van de instructies aanwezig moest zijn bij het sluiten der deuren (en volgens een andere op datzelfde moment op de brug moest vertoeven). Maar in het SHEEN-rapport wordt ook de leiding van de onderneming verantwoordelijk geacht omdat deze de

38. *Investigation into the King's Cross Underground Fire* (HMSO, 1988). Zie ook: 157 *Health and Safety Information Bulletin* 15 (1989).

39. *The Guardian*, 8 april 1988.

druk op de bemanning deed opvoeren om de laad- en lostijden zo kort mogelijk te maken; omdat zij had nagelaten tegenstrijdige instructies te verbeteren en controle uit te oefenen op het naleven van het voorschrift over het sluiten der deuren; en omdat zij onvoldoende aandacht had besteed aan andere controlemechanismen of aan het vastleggen wie verantwoordelijk was voor de veiligheid. Het stranden van de vervolging van P&O toont eens te meer aan hoezeer de Engelse, op het individu gerichte, criteria geen rekening houden met deze collectieve, rechtspersoonlijke, verantwoordelijkheid.

Toepassing van de macht- en aanvaardingscriteria

Indien men het bovenstaande vertaalt in termen van geldend Nederlands recht, rijst de vraag of de betrokken ondernemingen de mogelijkheid van kwalijke gevolgen accepteerden en of zij de macht hadden om te voorkomen. Deze criteria zijn eerder van normatieve dan van strikt feitelijke aard. Ongetwijfeld zullen daarbij soms moeilijke vraagstukken worden aangesneden betreffende de reactie van een onderneming op maatschappelijke gegevenheden zoals concurrentie op de vrije markt of veranderingen in overheidssubsidies door gewijzigde prioriteiten. Dergelijke factoren moeten bij een waardeoordeel over ondernemingsgedrag worden betrokken. Toch kunnen de tekortkomingen van British Rail inzake het ongeval bij Clapham Junction in vele opzichten niet door dergelijke pressie van buitenaf worden goedgepraat. Want voor de meeste veranderingen die nodig zijn om ondernemingswoorden in -daden om te zetten is niet meer vereist dan een herziening van bureaucratische procedures of een anticiperende houding. Het is duidelijk dat het gebrek aan inzicht omtrent de systematische en voortdurende fouten in het werk van de desbetreffende monteur de weerslag is van gebrekkig toezicht op werkzaamheden met belangrijke veiligheidsaspecten. Op het onafhankelijk laten natellen van draden als controlemethode is weinig aan te merken. Maar als de methode onvoldoende bekend wordt gemaakt houdt alles op. Deze onveilige praktijk wordt zodoende op dezelfde manier aanvaard als in Nederland de fouten van de ziekenhuismonteurs door onvoldoende inzicht in de interne gang van zaken werd aanvaard. Het is moeilijk vol te houden dat de leiding niet in staat zou zijn om het interne communicatiesysteem te verbeteren. Er lijkt zonder meer aan de macht- en aanvaardingscriteria te zijn voldaan.

Toepassing van deze criteria verheldert ook de centrale vragen van Zeebrugge en King's Cross. Als onderneming was London Underground Ltd er onmiskenbaar van op de hoogte dat er regelmatig brandjes onder de roltrappen woedden. Door er niets aan te doen accepteerde zij dat. Op grond van zowel intern onderzoek naar voorgaande branden als extern advies van de brandweer waren voorstellen gedaan om het risico te verkleinen. London Underground had de macht om de aanbevelingen uit te voeren, om sprinkler-installaties aan te leggen, meer brandbestrijdingsmateriaal te plaatsen, de vluchtroutes duidelijker aan te geven en het personeel beter te trainen voor het geval van calamiteiten. Maar voordat men tot een waardeoordeel komt, moet men het antwoord van BR op de bezuinigingen die van overheidswege werden opgelegd in de beschouwing betrekken. Het gaat er om dat men de juiste vragen aan het juiste niveau stelt.

Op dezelfde manier kan men over P&O zeggen dat men daar het risico accepteerde dat een veerboot zou wegvaren met open boegdeuren. De reactie van de leiding op verschillende verzoeken van de kapiteins om waarschuwingslichten op de brug te installeren kan als nonchalant worden getypeerd. De leiding getroostte zich niet de moeite om de doeltreffendheid van de bestaande toezichtprocedures te (laten) controleren. Als dat was gebeurd, zou de leiding zonder meer de voorgaande tekortkomingen hebben ontdekt. Vandaar de conclusies van de voorzitter van de onderzoekscommissie SHEEN, dat uit de reactie van de leiding een totaal gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel bleek.⁴⁰ De leiding had de mogelijkheid (macht) om waarschuwingslichten te installeren of om anderszins de procedures te wijzigen teneinde herhaling te voorkomen. Was het redelijk dat zij dat naliet, zelfs gegeven de druk van de concurrentie op de markt? Ongeacht het antwoord – het onze zou ontkennend luiden – kan men zeggen dat de Nederlandse criteria meer oog hebben voor deze kwestie van de morele en juridische verantwoordelijkheid.

Conclusie

Het ontwerpen van goed omschreven rechtsregels alleen kan de doeltreffendheid van regulering van een bepaalde sector van het maatschappelijk leven niet verzekeren. In veel onderzoeken is het belang van effectieve uitvoeringsorganen op de vaststelling van de materiële inhoud van regels benadrukt. Evenzeer zijn geëigende criteria voor aansprakelijkheid een noodzakelijke voorwaarde voor doeltreffende regulering. Deze moeten op adequate wijze de werkelijkheid verdisconteneren van de sociale mechanismen die men tracht te beïnvloeden. Betoogd is dat de Engelse doctrine het hier duidelijk laat afweten, doordat zij geen rekening houdt met de grote betekenis van rechtspersonen als maatschappelijk verschijnsel en als organisatievorm en doordat ze deze rechtspersonen behandelt als niet meer dan een optelsom van individuen. Het Nederlandse recht is begonnen met de ontwikkeling van organisatorische criteria die wel recht trachten te doen aan deze werkelijkheid. Engeland moet nog beginnen.

Geselecteerde Nederlandse literatuur

- ECK, D. VAN, *De strafbaarheid van rechtspersonen en corporaties-niet rechtspersonen*, Vereniging voor de vergelijkende studie van het recht in België en Nederland, Jaarboek IV, 1951-52. Zwolle/Antwerpen, W.E.J. Tjeenk Willink/de Sikkel, 49-74.
- FOKKENS, J.W. & MULDER, G.E., 'De rechtspersoon als dader', *NJB*, 1976, 493-502.
- HULSMAN, L.H.C., 'Dient het Wetboek van Strafrecht bepalingen te bevatten betreffende het daderschap en de strafrechtelijke aansprakelijkheid van andere dan natuurlijke personen?', 96 *HNJV* I, Eerste stuk, 73-157 (1966).

40. *Sheen Report*, § 18.5.

- KIST, F.C., 'Dient het Wetboek van Strafrecht bepalingen te bevatten betreffende het daderschap en de strafrechtelijke aansprakelijkheid van andere dan natuurlijke personen?', 96 *HNJV* I, Eerste stuk, 1-70 (1966).
- NOYON, T.J. en LANGEMEIJER, G.E., *Het wetboek van strafrecht*, 7^e druk bewerkt door REMMELINK, J., Arnhem, Gouda Quint, 1972 (Artikelsgewijs commentaar).
- RIJN VAN ALKEMADE, M.A. VAN, 'Strafrechtelijke aansprakelijkheid voor feiten gepleegd door corporaties', *L TvS*, 189-229 (1940).
- TORRINGA, R.A., *Strafbaarheid van rechtspersonen*, Arnhem, Gouda Quint, 1984.
- VELLINGA-SCHOOTSTRA, F., VELLINGA, W.H. & VAN STRIEN, A.L.J., 'Het daderschap van de rechtspersoon', in *Daderschap en deelneming*, J.L. VAN DER NEUT (red.), Alphen a/d Rijn, Samsom H.D. Tjeenk Willink, 1988, 33-63.
- WORTEL, J., *De onderneming in het strafrecht*, Lelystad, Vermande, 1987.